Ewa Matejko
Pogranicze. Studia Społeczne. Tom XIV (2008)

PRZEJŚCIE GRANICZNE JAKO ZASÓB SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ

Wstęp

Początek lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku dla mieszkańców terenów przygranicznych północno-wschodniej Polski był szczególnie trudny ze względu na likwidację państwowych gospodarstw rolnych oraz współpracujących z nimi małych i średnich przedsiębiorstw. Załamanie się monokultury gospodarczej spowodowało pojawienie się na skalę masową bezrobocia, które utrzymywało się w latach dziewięćdziesiątych na poziomie 30 – 40%[1].

Jednocześnie tereny te ze względu na ubogą infrastrukturę, peryferyjne położenie nie zachęcały przedsiębiorców do rozpoczynania inwestycji. Skutkiem tego było bezrobocie długotrwałe, dezaktywizujące, a tym samym negatywnie wpływające na jakość lokalnych zasobów pracy oraz jakość życia mieszkańców. Wobec ograniczonych możliwości rozwoju przedsiębiorczości (niski poziom inwestycji, bezrobocie skutkujące niskimi dochodami, a tym samym zmniejszonym popytem) mieszkańcy terenów przygranicznych wykorzystywali inne dostępne im zasoby lokalne do poprawy swego położenia ekonomicznego.

Jednym z zasobów społeczności przygranicznych były i są przejścia graniczne. Szczególne znaczenie mają one wtedy, gdy są przestrzenią mobilności między państwami o znacznie różniących się systemach ekonomicznych i politycznych, jak granica między Polską a Federacją Rosyjską. Różnice na płaszczyźnie ekonomicznej[2], przyczyniają się do podejmowania aktywności w tym obszarze, co ma wpływ na kwestie społeczne i kulturowe. W sensie

[1] W gminie Gołdap stopa bezrobocia w 1993 roku wyniosła 44,3%, po czym spadła do poziomu 38,8% w 2002 roku. Korekta statystyk na podstawie Narodowego Spisu Powszechnego 2002 roku wykazała bezrobocie na poziomie 42,5%.

[2] Przejawiają się one zasadniczo w różnicach cen towarów, kosztów pracy, istnieniu innych niedostępnych (w jednym z sąsiadujących krajów) towarów lub usług.

politycznym, polsko-rosyjska granica to również zewnętrzna granica UE będąca istotnym elementem polityki bezpieczeństwa oraz obszaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych Wspólnot (JHA), jak również miejsce pierwszego kontaktu z UE dla obywateli krajów pozaeuropejskich. W związku z tym przywiązywana jest szczególna uwaga do jej umacniania poprzez finansowanie infrastruktury lokalnej, w tym obszaru przygranicznego i samego przejścia granicznego. Przejście graniczne w tych warunkach staje się ważnym zasobem lokalnym.

1. Problem badawczy i uzasadnienie tematu

Celem niniejszej analizy jest identyfikacja sposobów wykorzystywania przejścia granicznego przez mieszkańców terenów przygranicznych. Czy jest ono czynnikiem marginalizującym/peryferyzującym, czy rozwijającym społeczność lokalną? Przejście graniczne jest zasobem umożliwiającym uzyskiwanie zróżnicowanych korzyści w zależności od aktorów go wykorzystujących. W odmienny sposób przejście będą wykorzystywali politycy, lokalni liderzy, drobni handlarze, przemytnicy, czy lokalni przedsiębiorcy.

Z uwagi na złożoność tego problemu badawczego sposoby wykorzystania przejścia granicznego zostaną omówione na przykładzie zbiorowości drobnych handlarzy, korzystających z przejścia Gołdap-Gusiew na granicy polsko-rosyjskiej. Drobny handel przygraniczny rozumiem jako aktywność zarobkową mieszkańców strefy przygranicznej, polegającą na codziennym lub wielokrotnym w ciągu tygodnia przekraczaniu granicy, w celu zakupu towarów (produktów akcyzowych: papierosy, alkohol, paliwa) w ilości mieszczącej się w dopuszczalnych normach celnych[3] lub nieznacznie je przekraczających[4], a następnie ich sprzedania z zyskiem.

Wybór tej zbiorowości podyktowany jest również tym, iż zjawisko drobnego handlu jest powszechną strategią ekonomiczną wśród mieszkańców regionów przygranicznych. W świetle badań na temat jakości funkcjonowania

[3] Zwolnienie z należności celnych i podatkowych dotyczy następujących norm ilościowych na jednego podróżnego: 200 papierosów; 1 litr alkoholu powyżej 22% lub 2 litry napojów alkoholowych o objętości alkoholu nie większej niż 22%, 2 litry wina. W przypadku mieszkańców strefy nadgranicznej normy ilościowe na przewożone towary są zmniejszone i norma obejmuje: 20 papierosów, 0,5 litra spirytusu i napojów alkoholowych powyżej 22% lub 0,5 litra napojów alkoholowych poniżej 22%, oraz 0,5 litra wina niemusującego.

[4] Trudno jest dokonać precyzyjnego wyznaczenia granicy między drobnym handlem przygranicznym a przemytem. Zakładam, nie bez zastrzeżeń, że granicą jest ilość towarów, których zatrzymanie przez służby celne jest traktowanie jako wykroczenie, a nie jako przestępstwo.

przejść granicznych na zewnętrznej granicy Unii Europejskiej, średnio 80% podróżnych przekraczających polsko-rosyjską granicę to drobni handlarze [Kindler/Matejko 2008, 15-17]. Natomiast z wywiadów przeprowadzonych z funkcjonariuszami granicznymi i celnymi na przejściu w Gołdapi wynika, że około 90% podróżnych to handlarze przygraniczni. Należy przypuszczać, że stan ten będzie się utrzymywał. Z jednej strony jest to warunkowane utrwalaniem się kondycji przygranicznej gospodarki w Polsce[5] oraz sytuacją gospodarczą za granicą[6], jak również liberalnym prawem celnym. Zatem interesujące jest, w jaki sposób przejście graniczne kapitalizowane jest przez osoby najczęściej z niego korzystające, czyli drobnych handlarzy przygranicznych.

W polskiej literaturze z zakresu problematyki lokalnej oraz studiów nad granicami refleksja na temat znaczenia istnienia przejścia granicznego w charakterze zasobu dla zamieszkującej ją społeczności nie była omawiana jako bezpośredni temat badań, ale jest przedstawiana w szerszym kontekście badań nad zagadnieniami granicy i pogranicza[7]. Postawiony problem badawczy pozwala łączyć dwa nurty teoretyczne badań nad granicami: klasyczny skupiający się na przepływach (*flow approach*) oraz społeczny zwracający szczególną uwagę na mieszkańców przygranicza i aspekty społeczne (*people approach*) [van Houtum 2000, 1-5].

2. Metoda badań

Poniższa analiza oparta jest na wynikach badań terenowych nad drobnym handlem przygranicznym, prowadzonych na przejściu granicznym i mieście Gołdap w ramach projektu badawczego „*Granica jako zasób. Handel przygraniczny na zewnętrznej granicy UE z obwodem kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej*" w latach 2005-2007[8]. W badaniu zastosowana została

[5] Gospodarka ta charakteryzuje się niestabilnymi miejscami pracy, niskimi płacami, nieformalizowaniem umów o pracę oraz niewypłacalnością pracodawców. Konsekwencją tego jest niechęć osób w wieku produkcyjnym do podejmowania pracy.

[6] Różnice w cenach towarów między Polską a Rosją czyni dochód z handlu przygranicznego konkurencyjnym do tego uzyskiwanego na lokalnym rynku pracy.

[7] Wymienić tu można badania Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych Uniwersytetu Warszawskiego (w szczególności w ramach projektu EXLINEA), studia zespołu Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku (w szczególności twórcy pisma 'Pogranicze'), zespół zakładu Socjologii Teoretycznej Instytutu Filozofii i Socjologii PAN pod kierownictwem prof. Kurczewskiej realizujący szereg projektów o tematyce granicznej, studia nad pograniczem polsko-niemieckim prof. dr hab. Zbigniewa Kurcza.

[8] Projekt został zrealizowany przez zespół badaczy Uniwersytetu Bielefeld (Niemcy), Państwowego Uniwersytetu w Kaliningradzie (Federacja Rosyjska), oraz Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej (Polska), finansowany był ze środków Fundacji Volkswagena.

technika wywiadu pogłębionego pół-ustrukturyzowanego[9] przeprowadzanego z handlarzami przygranicznymi i lokalnymi ekspertami, wywiadu swobodnego, obserwacji uczestniczącej jawnej i ukrytej.

Pobyt w terenie badawczym związany był z zamieszkaniem w badanej miejscowości i uczestnictwem w codziennym życiu mieszkańców miasteczka oraz przejścia granicznego. Obserwacja w środowisku lokalnym, a w szczególności wśród handlarzy przygranicznych, umożliwiła zebranie wiedzy trudnej do uzyskania jedynie na podstawie wywiadów, jak informacje na temat zysku, czy kosztów transakcyjnych handlu. Pobyt na przejściu granicznym pozwolił zarejestrować trudne do identyfikacji innymi technikami sposoby jego wykorzystania przez handlarzy. Umożliwiło to szczegółowy opis tworzenia i przekształcania kapitału ekonomicznego, społecznego i kulturowego. Materiał badawczy w postaci zarejestrowanych wywiadów, notatek z terenu badawczego, zgromadzonych danych zastanych stanowi podstawę niżej formułowanych twierdzeń.

3. Przejście graniczne jako zasób – podstawy teoretyczne

Zasób w ujęciu ekonomicznym rozumiany jest jako ilość pewnego składnika aktywów w określonym czasie. Składnik aktywów w ciągu pewnego okresu może dostarczać usługi, które posiadają cenę i tym samym dostarczają kapitału z posiadanego zasobu. [Begg/Fischer/Dornbusch 1996, 361-363]. Zasobem mogą być nieruchomości, które wynajmowane tworzą strumień usług i mogą być kapitalizowane, czyli przynosić zyski w sensie ekonomicznym (w postaci opłaty za wynajem, dzierżawę). Zasobem w przypadku mieszkańców miejscowości przygranicznych jest przejście graniczne, które wykorzystywane jest nie przez wynajem, czy dzierżawę, ale jest zasobem publicznym, umożliwiającym świadczenie usług (przewożenie towarów). Ruch odbywający się na przejściu jest środkiem do uzyskania kapitału ekonomicznego.

Analiza problematyki przejść granicznych, a szczególnie tych, gdzie ma miejsce drobny handel przygraniczny, wymaga uwzględnienia aspektu społecznego. Strategia osiągania zysku ekonomicznego jest związana z rozwijaniem kapitału społecznego, jak również kulturowego. Z tego względu, w analizie wykorzystana zostanie koncepcja kapitałów ekonomicznego, społecznego, kulturowego Pierre'a Bourdieu, oraz jej rozwinięcie dokonane

[9] Technika ta stosowana między innymi w badaniach Ośrodka Badań nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego, więcej w: Working Papers CMR No. 38.

przez Jamesa S. Colemana [1988]. Bourdieu reprezentuje podejście systemowe do kapitałów zakładając, że kapitały są ze sobą powiązane w polu przy określonych habitusach[10], a wartość poszczególnych kapitałów jest konstruktywna[11]. Na użytek poniższej analizy kapitały traktowane będą za Coleman'em jako wartości indywidualne poszczególnych jednostek, funkcjonujących w kontekście społecznym, wykorzystywane do realizacji racjonalnych strategii, które nie zawsze mają charakter pozytywny, a mogą mieć dekonstruktywne znaczenie [por. Coleman 1988, Portes 1998].

4. Sposoby kapitalizowania przejścia granicznego

4.1. Kapitał ekonomiczny

Wykorzystanie przejścia granicznego do uzyskania kapitału ekonomicznego, rozumianego jako wartość mierzalna fizycznie w postaci zysku, sumy pieniędzy, gotówki, majątku [Bourdieu 2001] jest głównym celem zdecydowanej większości osób przekraczających przejście graniczne w Gołdapi. Przedmiotem handlu, z uwagi na znaczne różnice w cenach, są paliwa, papierosy i alkohol. W znacznie mniejszej skali przewożone są produkty spożywcze jak kawa, herbata, cukier, słodycze.

Dochody w handlu są zależne od pojazdu, jakim handlarz przekracza granicę. W przypadku przejścia granicznego Gołdap-Gusiew, najpopularniejszymi środkami transportu są rower, skuter, motocykl, samochód osobowy oraz autobus. Przemieszczanie się rowerem oraz autobusem znacznie zmniejsza dochód z uwagi na brak możliwości przewiezienia paliwa. Drobny handlarz, wykorzystujący te środki transportu, przewozi papierosy i alkohol w ilości zwykle przekraczającej przynajmniej jednokrotnie dopuszczalne normy celne[12]. Dlatego z jednego wyjazdu do Rosji jego dochód netto wynosi około 60-70 PLN[13]. W przypadku pojazdów mechanicznych możli-

[10] W literaturze dotyczącej koncepcji Pierre'a Bourdieu można spotkać się ze sformułowaniem triady pojęciowej Bourdieu – pole, habitus, kapitały (więcej: Bourdieu P., Wacquant L., (2001). Zaproszenie do socjologii refleksyjnej, Warszawa: Oficyna Naukowa.)

[11] Wynika to z definicji kapitałów rozumianych przez Bourdieu jako własności konstruktywne dla konkretnej przestrzeni społecznej i w niej aktywne.

[12] Jest to warunek opłacalności wyjazdu.

[13] Pod pojęciem wartości netto rozumiem wartość po odtrąceniu kosztów zakupu towaru (tzw. koszty uzyskania), podatku oraz składki na ubezpieczenie. Podatkiem i ubezpieczeniem w tym przypadku są opłaty nieformalne, np. łapówki dla rosyjskich funkcjonariuszy celnych i granicznych, koszt biletu za przejazd autobusem, a koszty uzyskania to koszty zakupu towaru. Rachunek obejmuje zysk ze sprzedaży papierosów (30 PLN x dwukrotna norma przewozu) oraz alkoholu (5 PLN x dwukrotna norma przewozu).

wy staje się również przewóz paliwa. Dlatego osoby, dysponujące samochodami, czy też motocyklami zwiększają zarobek. Wśród handlarzy bardzo popularne są amerykańskie samochody turystyczne typu *doge* lub *chrysler* z uwagi na duże (od 70 do 300 litrów) zbiorniki na paliwo[14]. Przy założeniu, iż z paliwem handlarz przewozi papierosy i alkohol w ilości przekraczającej średnio co najmniej pięciokrotnie normę celną, dochód netto może wynieść od około 170 do blisko 400 PLN[15], przy jednokrotnym przekroczeniu granicy.

Wysokość zarobku zależy również od ilości dokonywanych przekroczeń granicy. Regulowane jest to sytuacją rodzinną handlarza, udziałem dochodu z handlu w budżecie gospodarstwa domowego, oraz obowiązującymi przepisami celnymi i ruchu granicznego, i może odbywać się od jednego do pięciu razy dziennie. W skali miesiąca przy założeniu, że handlarz przekracza granicę raz dziennie pięć dni w tygodniu, można przypuszczać, że dochody netto mogą wynosić od 1 200 PLN[16] w przypadku osób nie podróżujących samochodem, a dla osób poruszających się samochodem blisko 4 000 PLN[17].

Wyżej przedstawiony rachunek pokazuje, że handlarz uzyskuje dochody co najmniej na poziomie płacy minimalnej[18], a często znacznie ją przekraczające. Uzyskanie takiego kapitału ekonomicznego ma znaczne konsekwencje dla funkcjonowania lokalnej gospodarki. Pieniądze zarobione z handlu w zdecydowanej większości przypadków są wydawane na realizację bieżących potrzeb gospodarstw domowych, zabezpieczenie podstawowych potrzeb rodzin (opłaty mieszkaniowe, media, wyżywienie, leczenie, zakup

[14] Warto dodać, że z uwagi na warunki konstrukcyjne tych pojazdów sprzyjające możliwości ukrycia towarów wykraczających poza normy określone prawem celnym, dochód z jednorazowego wyjazdu za granicę przemytników proporcjonalnie wzrasta.

[15] Obliczenia przy założeniu dochodu z przewozu 5 norm papierosów i alkoholu: 30 PLN x 5 norm + 70 PLN (na każdym litrze paliwa handlarz zarabia 1 PLN) – 20 $ (20 x 2,6 PLN= 52 PLN) opłaty/łapówki dla funkcjonariuszy celnych i granicznych w Rosji = 220 PLN – 52 PLN = 168 PLN. Przy zastosowaniu tej samej metody obliczeń dla handlarza przewożącego 300 litrów paliwa zysk wyniesie 398 PLN.

[16] 30 PLN x 2 normy x 1 dziennie x 5 dni w tygodniu x 4 tygodnie w miesiącu = 1 200 PLN

[17] 30 PLN x 5 norm x 1 dziennie x 5 dni w tygodniu x 4 tygodnie w miesiącu + 100 litrów paliwa x 5 dni w tygodniu x 4 tygodnie w miesiącu – 20 $ (20 x 2,6 PLN= 52 PLN) opłaty/łapówki dla funkcjonariuszy celnych i granicznych w Rosji x 5 dni w tygodniu x 4 tygodnie w miesiącu = 3 000 PLN + 2 000 PLN – 1 040 PLN = 3 960 PLN

[18] Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 12 września 2006 r. w sprawie wysokości minimalnego wynagrodzenia za pracę (Dz. U. Nr 171, poz. 1227) w 2007 roku płaca minimalna wynosiła 936 PLN.

środków podstawowej potrzeby: ubrania, środki higieniczne), tym samym stanowiąc istotną część budżetu domowego. W przypadku osób uzupełniających dochody z pracy najemnej poprzez handel, uzyskiwane przez nich środki finansowe są głównie przeznaczane na wydatki podwyższające jakość życia (remont, edukacja). Jedynie osoby zajmujące się przemytem mogą podejmować inwestycje, pozwalające na zabezpieczenie gospodarstwa domowego na przyszłość (zakup nieruchomości, ziemi, samochodu) oraz rozwój przedsiębiorczości (inwestycje w rozpoczęcie lub rozwinięcie działalności gospodarczej).

4.2. Kapitał społeczny

Istotnym sposobem kapitalizowania przejścia granicznego przez handlarzy jest pozyskiwanie kapitału społecznego oraz tworzenie sieci kontaktów w celach handlowych. Kapitał społeczny za Bourdieu [2001] definiuję jako sumę zasobów aktualnych i potencjalnych, które posiada jednostka lub grupa z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci znajomości i wzajemnego uznania, które taka sieć może zmobilizować. W przypadku handlarzy, kapitał społeczny jest elementem racjonalnych strategii *homo oeconomicus,* wymagających stałej kooperacji przy kupnie, przewozie i sprzedaży towarów. Korzystający z przejścia granicznego w Gołdapi handlarze tworzą środowisko (*milieu*), składające się z małych grup, w ramach których budowana jest sieć kontaktów, wsparcia i uznania, w ramach których realizowany jest cel ekonomiczny korzystania z przejścia. Kapitał społeczny obecny jest w formie zobowiązań i oczekiwań, kanałów informacyjnych, norm społecznych i towarzyszących im sankcji [por. Coleman 1988, 1990].

Wśród samych handlarzy kapitał społeczny tworzony jest w małych grupach osób o podobnych cechach takich jak: wiek, wykształcenie, stan cywilny, status ekonomiczny, pozycja na rynku pracy. Można wyróżnić dwie zasadnicze grupy handlarzy: handlarze profesjonaliści, handlarze nie-profesjonalni.

Handlarze profesjonalni to grupa stanowiąca około jednej trzeciej wszystkich podróżnych, korzystających z przejścia granicznego w Gołdapi. Są to osoby, które od powstania przejścia granicznego w 1995 roku zajmują się handlem przygranicznym lub na skutek bezrobocia podjęły się tego rodzaju aktywności zarobkowej. W ramach tej grupy można wyróżnić drobnych handlarzy, zajmujących się tą aktywnością ekonomiczną na „cały" oraz „pół

etatu" oraz przemytników, którzy przewożą zdecydowanie więcej towarów, niż przewidują normy celne. Dla tej grupy osób przejście graniczne stanowi pierwsze i jedyne lub drugie środowisko pracy, gdyż handlarze spotykają się codziennie, wymieniają się informacjami o sytuacji na granicy, sukcesach i porażkach w przewożeniu towarów. W przypadku zaistnienia sytuacji, utrudniających ruch graniczny lub przewóz towarów, podejmują oni interwencje u władz lokalnych, funkcjonariuszy straży granicznej i służb celnych. Funkcjonowanie w tej sieci społecznej przynosi wiedzę na temat tego, kto z funkcjonariuszy celnych i granicznych odbywa służbę danego dnia na przejściu, jakie są kolejki. Od tego zależy zintensyfikowanie przejazdów przez granicę lub podjęcie ryzyka przemytu.

Do handlarzy nie-profesjonalnych należą emeryci i renciści, nauczyciele i uczniowie oraz gospodynie domowe. Emeryci i renciści to grupa licznie reprezentowana wśród handlarzy. Z uwagi na niskie uposażenie emerytów, a w szczególności osób utrzymujących się z rent, traktują oni handel przygraniczny jako możliwość uzupełnienia niskich dochodów. Z uwagi na to, że emeryci i renciści dysponują wolnym czasem, przejście graniczne jest dla nich miejscem spotkań o charakterze towarzyskim. Fakt, iż w mieście i okolicznych gminach jest deficyt instytucji integrujących osoby starsze, wzmacnia rolę granicy. W ten sposób bierni lub nieaktywni zawodowo mają możliwość realizacji potrzeby przynależności, uczestnictwa w środowisku handlarzy. Nauczyciele, uczniowie i studenci: to grupa zajmująca się handlem sezonowo, w okresie przerw w cyklu szkolnym lub akademickim. Handel dla nich jest uzupełnieniem uzyskiwanych dochodów bądź wsparcia świadczonego przez rodzinę (jak ma to miejsce w przypadku studentów i uczniów). Wiek, wykształcenie, aspiracje edukacyjne i kultura osobista wyróżnia ich spośród innych grup handlarzy. Gospodynie domowe stanowią najmniej liczną grupę w środowisku handlarzy przygranicznych. Zasadniczym celem korzystania z przejścia granicznego w ich przypadku jest możliwość dokonania tańszych zakupów w Rosji. Korzystają one z przejścia granicznego nieregularnie, wówczas, gdy istnieje potrzeba uzupełnienia zakupów spożywczych dla rodziny. Możliwość wyjazdu za granicę jest dla tych kobiet sposobem na życie towarzyskie, nawiązywanie nowych kontaktów, które jest trudno realizować, podejmując jednocześnie codzienne obowiązki domowe.

Sieci kontaktów mieszczące się w kapitale społecznym obejmują również znajomość funkcjonariuszy straży granicznej i celników. Niektórzy han-

dlarze mają możliwość nawiązania z nimi osobistych relacji. Z uwagi na fakt zamieszkiwania osób pracujących w tych służbach w miasteczku przygranicznym, jak również ze względu na ich pochodzenie[19], można mówić o kształtowaniu się kontaktów, które skutkują uprzywilejowanym traktowaniem przy odprawie paszportowej lub celnej. W praktyce polegają one na mniejszej szczegółowości kontroli podczas przekraczania granicy, czy pozyskiwaniem wiedzy na temat tego, kiedy poszczególni funkcjonariusze celni i graniczni pełnią służbę[20].

Bardzo ważne w przypadku handlarzy profesjonalnych są relacje z pośrednikami i osobami skupującymi towary, tzw. hurtownikami (nazywanymi również „skupki"). Lokalny rynek nie jest tak chłonny na towary przywożone z Rosji jak centralna i południowa cześć Polski oraz kraje Europy Zachodniej (Wielka Brytania, Irlandia, Niemcy, Holandia). Popyt na duże ilości papierosów czy alkoholu czyni handel przygraniczny bardziej ryzykownym ze względu na możliwość identyfikacji handlu z pominięciem przepisów fiskalnych. Kontakty handlowe w tym przypadku są wpisane w logikę działania szarej strefy gospodarczej i wymagają szczególnego zaufania, ścisłego stosowania reguł, przy jednoczesnym ograniczeniu solidarności (*bounded solidarity*) [Portes 1998]. Ten rodzaj kapitału społecznego w sytuacji wyjścia z szarej strefy może mieć znaczenie dla budowania pozycji w formalnej gospodarce[21].

4.3. Kapitał kulturowy

Kapitał kulturowy (informacyjny) oznacza pewien zasób wiedzy, umiejętności, kompetencji i predyspozycji, jakie posiada jednostka, umożliwiający jej uczestnictwo w otaczającej rzeczywistości społecznej. Kapitał kulturowy występuje w formie ucieleśnionej (preferencje kulturowe, gusta estetyczne, wiedza), zobiektywizowanej (książki, płyty, obrazy i dobra kultury) i zinstytucjonalizowanej (szkoły, dyplomy) [Bourdieu 1985, 2001]. Ta analiza ogra-

[19] Większość osób pełniących służbę na przejściu granicznym w Gołdapi dorastała i ma rodziny w miasteczku lub jego okolicach. Dochodzi do takich sytuacji, że służbę pełni funkcjonariusz, który wspólnie wychowywał się z osobą obecnie zajmującą się drobnym handlem przygranicznym.

[20] Handlarze, w zależności od doświadczeń w kontaktach z poszczególnymi celnikami i strażnikami granicznymi, są w stanie oszacować ryzyko przewiezienia towarów poza przewidziane kodeksem celnym normy.

[21] Badanie w Gołdapi pozwoliło zidentyfikować przypadki osób, które poprzez kontakty na przejściu granicznym podjęły współpracę, zakładając działalność gospodarczą, tworząc relacje pracownik – pracodawca.

nicza się do prześledzenia najbardziej znaczących dla społeczności lokalnej indywidualnych kapitałów kulturowych w formie ucieleśnionej i zinstytucjonalizowanej.

Pierwsza z form kapitału jest trudna do szczegółowej charakterystyki w przypadku handlarzy przygranicznych, gdyż jak wcześniej zostało przedstawione, handlarze są podzieleni na małe grupy, a jednocześnie dysponują zróżnicowanym kulturowym kapitałem początkowym. Stosując definicję normatywną kultury, rozumianą jako przekazywanie i wytwarzanie treści i wzorów wartości, idei i innych symbolicznie znaczących systemów, kształtujących ludzkie zachowania oraz wytwory [Kroeberg/Parsons 1958], za formę ucieleśnioną kapitału kulturowego (najbardziej uwidocznioną w działaniu handlarzy), należy uznać preferencję do zachowań przyzwalających na unikanie płacenia podatków. Niska moralność podatkowa[22] jest tak uwewnętrznioną regułą działania handlarzy przygranicznych, że nie stanowi przedmiotu refleksji. Oczywistość tych zachowań najpełniej przedstawia wypowiedź jednego z handlarzy:

> „*(...) nas zostawiło, zlikwidowano te PGRy to i my zostawiliśmy państwo...*" (handlarz_012).

Kapitalizowanie kulturowe przejścia granicznego przez handlarzy odbywa się także poprzez nabywanie wiedzy i umiejętności o charakterze ogólnym (można je wykorzystać równocześnie w innych okolicznościach i warunkach) i specyficznym (przydatnym jedynie na przejściu granicznym).

Kapitałem o znaczeniu ogólnym jest ukształtowana poprzez handel przedsiębiorczość. Jak wcześniej zostało wspomniane na początku lat dziewięćdziesiątych w przygranicznej Gołdapi około 40% mieszkańców aktywnych zawodowo utraciło pracę. Kultura pracy okresu socjalizmu, znosząca odpowiedzialność za świadczoną pracę, jak również niskie kwalifikacje pracowników oraz rozbudowany system socjalny przedsiębiorstw państwowych, w nowo tworzącej się kapitalistycznej rzeczywistości nie miał racji bytu. Jak wskazuje jeden z respondentów okres socjalizmu spowodował, że:

> „(...) pracownicy PGRów, ich rodziny, nie byli zainteresowani przedsiębiorczością, czyli, żeby stworzyć sobie miejsce pracy, tylko czekali aż ktoś im zaproponuje funkcję pracownika najemnego" (ekspert_ms).

---

[22] Więcej na temat zagadnienia moralności podatkowej: Grabowski M. (red.), 1996. *Szara strefa w transformacji gospodarki*, „Transformacja gospodarki" nr 58, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.

Wobec niskiego poziomu inwestycji, a zatem niewielkiego przyrostu miejsc pracy, które mogliby objąć bezrobotni, ich niskich kwalifikacji oraz ograniczenia w postaci „mentalnościowgo balastu" z poprzedniego ustroju, rozpoczęcie działalności handlowej na przejściu granicznym dla wielu mieszkańców przygranicza było jedyną w tym okresie możliwością zabezpieczenia gospodarstw domowych przed biedą. Wraz ze specjalizacją w handlu przygranicznym, pozyskiwaniem rynku zbytu, tworzeniem kontaktów z pośrednikami w kraju i za granicą, koniecznością porozumienia się z grupami osób, od których zależny był sukces w handlu, osoby te zaczęły nabywać umiejętności przydatnych w gospodarce kapitalistycznej: elastyczności, umiejętności negocjacji, podejmowania ryzyka, projektowania kalkulacji kosztów, zysków i strat. Przedsiębiorczość, jak wcześniej wspomniano, w nielicznych przypadkach została przeniesiona na grunt formalnej gospodarki w postaci tworzenia małych lub średnich przedsiębiorstw.

> „Przejście graniczne jest dla mnie też wskazówką, że ja też takich ludzi znam, typowi PGRowcy, czyli tacy którzy całe życie pracowali w PGRze. Życie ich zmusiło, żeby parę złotych na granicy zarabiać, no i pracują uczciwie. Czyli to też uczy pewnej przedsiębiorczości. Zamiast biernie siedzieć i czekać, że albo pomoc społeczna pomoże, albo nie i narzekać na rzeczywistość... jeżdżą na tą granicę i zakładają biznes, to też uczy pewnej postawy aktywności w życiu" (ekspert_ms)

Kapitał specyficzny, nabywany na przejściu granicznym, to symbolika, normy oraz język, jakim posługują się handlarze. Kwestia języka jest tu szczególnie interesująca, ponieważ środowisko handlarzy ukształtowało własny odrębny język, będący szczególną odmianą slangu opartą na słowach polskich i rosyjskich. Jednym z przykładów może być stosowanie przemiennie w jednym zdaniu słów w języku polskim i rosyjskim:

> „I ja jak krzyknąłem: zapust budziet[23]. A zapust. To wyskoczą z tymi kawami i lecą pijane. No kszto wy, Poczekaj, no że ty nas nabrawszy". (handlarz_003).

Używane są przez handlarzy słowa, które mają znaczenie inne niż w potocznej polszczyźnie, ściśle związane z przejściem granicznym, jak „hurtownik", co oznacza osobę skupującą znaczne ilości towarów akcyzowych od handlarzy, „skoczek" to osoba przejeżdżająca przez przejście graniczne, korzystająca z podwiezienia przez osobę przekraczającą granicę samochodem. Szczególną inwencją wykazują się handlarze w nazywaniu funkcjonariuszy

[23] Oznacza to, że straż graniczna będzie wpuszczała wyjeżdżające osoby z jednego z sąsiadujących krajów.

straży granicznej i celników, nadając im pseudonimy w zależności od ich predyspozycji fizycznych i sposobu przeprowadzania odprawy celnej lub paszportowej: *Pinokio* – celnik przypominający postać z bajki pod tym tytułem, *Stary* – celnik o długim stażu pracy, *Barbie* – strażniczka mająca cechy urody lalki, *Harry Potter* – młody celnik potrafiący wyszukiwać towary ukryte w karoserii samochodu, *Kret* – celnik używający latarki niezależnie od pory dnia. Powstanie „języka granicy", wyróżnia środowisko handlarzy. Język handlarzy przenika także do sposobu wypowiadania się całej społeczności lokalnej.

Zinstytucjonalizowany kapitał kulturowy jest wynikiem konwersji kapitału ekonomicznego uzyskiwanego z handlu. Pozyskanie kapitału kulturowego w formie dyplomów, podjęcia lub kontynuacji edukacji odbywa się poprzez inwestycje w dokształcanie się handlarzy, ich dzieci lub partnerów, co ilustruje następujący opis:

> Nauczycielka (45 lat) rozpoczęła handel przygraniczny na skutek utraty pracy jako pielęgniarka. Aby wrócić na rynek pracy podjęła studia, które w całości sfinansowała z dochodów z handlu przygranicznego. Nabyte wykształcenie umożliwiło jej podjąć pracę nauczycielki w szkole średniej. Obecnie pracuje w szkole, okresowo zajmuje się handlem przygranicznym, gdyż finansuje wykształcenie córki. (handlarz_024)

Przedstawiony przypadek wskazuje znaczenie przekształcania kapitałów, który jest warunkiem utrzymania statusu społecznego oraz ekonomicznego.

5. Wpływ przejścia granicznego na funkcjonowanie społeczności lokalnej

Wracając do postawionego na początku tekstu pytania, jaką rolę pełni przejście graniczne dla korzystających z niego handlarzy przygranicznych należy podkreślić, że fakt istnienia przejścia granicznego w przestrzeni lokalnej wpływa istotnie na życie mieszkańców przygranicza. Powyższa analiza nie przynosi jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, czy przejście graniczne peryferyzuje czy rozwija społeczność lokalną i zamieszkałą przez nią przestrzeń. W tym przypadku pożyteczne wydaje się wyodrębnienie tego, co pozytywne i negatywne.

5.1. Pozytywny wpływ na społeczność lokalną

Niewątpliwie pozytywem pozyskiwania kapitału ekonomicznego są dochody z tytułu handlu, które umożliwiają osobom bezrobotnym zaspokajanie ich podstawowych potrzeb życiowych. Ryzyko długotrwałego bezrobocia, a zatem i biedy jest redukowane przez możliwość uzyskania środków na życie z handlu. Bezrobotni samodzielnie utrzymują się, a w związku z tym państwo nie ponosi wysokich nakładów na świadczenia społeczne.

Co więcej, lokalna gospodarka jest podtrzymana przez zasobność ekonomiczną handlarzy, gdyż mimo bezrobocia pieniądz, chociaż zarobiony w szarej strefie, jest wydawany w zdecydowanej większości na dobra i usługi w formalnym sektorze, czyli pieniądz przechodzi do formalnej gospodarki, tym samym zasilając budżet lokalny i centralny.

Środki finansowe uzyskiwane z handlu są wykorzystywane na wydatki o charakterze inwestycji. Przemytnicy mogą inwestować na większą skalę, dokonując zakupu nieruchomości, ziemi, tworząc przedsiębiorstwa. Natomiast drobni handlarze inwestują w zdecydowanie mniejsze przedsięwzięcia, jak remont mieszkania, domu, zakup samochodu, uzyskanie kapitału początkowego na podjęcie działalności gospodarczej. Warto tu podkreślić, że kapitał ekonomiczny uzyskiwany z handlu odgrywa znaczną rolę w inwestowaniu w wykształcenie handlarzy i ich partnerów oraz dzieci. Dokonuje się konwersja kapitału ekonomicznego w kulturowy. Ma to pozytywne znaczenie dla ich pozycji na lokalnym rynku pracy.

Omawiając pozytywne aspekty pozyskiwania kapitału społecznego należy podkreślić, że przejście graniczne pełni rolę przestrzeni integrującej społeczność lokalną. Częste spotkania na przejściu granicznym zaspokajają potrzebę przynależności grupowej. Szczególnie w sytuacji osób długotrwale bezrobotnych, bez kapitału kulturowego (wiedza, umiejętności, wykształcenie) niezbędnego do podjęcia pracy, przejście graniczne pełni funkcję aktywizującą w sensie społecznym, włączającą w życie środowiska, jednocześnie przeciwdziałając bierności i wykluczeniu społecznemu. Korzyść z funkcjonowania w środowisku handlarzy jest większa, kiedy wykorzystuje się kanały informacyjne, zaufanie ukształtowane w toku interakcji na przejściu i poza nim, do osiągania między innymi większych dochodów z handlu.

Pozytywną stroną uzyskiwanego kapitału kulturowego przez handlarzy jest niewątpliwie kształtowanie poprzez handel przedsiębiorczości. Jak zostało już zaznaczone powyżej, niektórzy handlarze wychodzą z szarej strefy

handlu, angażując kapitał ekonomiczny i społeczny w budowanie własnych firm.

5.2. Negatywny wpływ na społeczność lokalną

Analiza sposobów kapitalizowania przejścia granicznego wskazuje, że ma ono również dekonstruktywne znaczenie dla badanej społeczności lokalnej. W tym przypadku założenie Bourdieu o jednoznacznie pozytywnym znaczeniu kapitałów nie znajduje potwierdzenia. Powołując się na koncepcję negatywnego kapitału społecznego [Coleman 1988, Portes 1998] rozumianą jako mniej pożądane konsekwencje kapitału społecznego właściwego jednostkom i grupom, w kontekście prezentowanego tu badania, uzasadnione jest twierdzenie, iż istnieją również negatywne kapitały ekonomiczne i kulturowe.

Kapitał ekonomiczny posiada negatywny wymiar w kontekście kondycji lokalnego rynku pracy. Niska jakość zasobów pracy w związku z długotrwałym zajmowaniem się handlem przygranicznym (i jednocześnie nie inwestowanie w kapitał kulturowy) oraz możliwość uzyskania takiego samego lub wyższego dochodu z handlu, zniechęca mieszkańców regionów przygranicznych do podejmowania aktywności na formalnym rynku pracy. Tym samym powoduje to liczne problemy w rekrutacji pracowników. Niskie kwalifikacje większości handlarzy i ich wysokie aspiracje zarobkowe powodują, iż istnieje konieczność rekrutacji kadr spoza regionu przygranicznego, co podwyższa koszty pracodawcy.

Utrwalenie się handlu przygranicznego w charakterze strategii zarobkowej ma duże znaczenie dla umacniania się szarej strefy gospodarczej. Handel towarami przywiezionymi z Rosji odbywa się z pominięciem przepisów fiskalnych, co ma konsekwencje w zmniejszeniu wpływów do budżetu państwa głównie z tytułu podatku akcyzowego. Długotrwałe zajmowanie się handlem przygranicznym w przypadku handlarzy przygranicznych podtrzymuje nieformalny sektor rynku pracy. Handlarze o charakterze profesjonalnym zarejestrowani są w zdecydowanej większości jako osoby bezrobotne w celu uzyskania ubezpieczenia zdrowotnego, jednak nie partycypują oni w systemie ubezpieczenia społecznego. W przyszłości może to mieć poważne konsekwencje dla zabezpieczenia emerytalno-rentowego tych osób ze względu na długotrwałe pozostawanie poza systemem składkowym.

Pozostawanie w nieformalnej gospodarce wiąże się z wcześniej wspominanym problemem niemoralności podatkowej, która ma niewątpliwie

negatywne znaczenie dla społeczności lokalnej. Ze względu na ilościowo znaczący odsetek ludności, zajmującej się handlem w mieście i okolicach Gołdapi można mówić o ukształtowaniu się kultury przyzwolenia na nie płacenie podatków i partycypacji w systemie ubezpieczeniowym. Postawa ta w toku socjalizacji przekazywana jest osobom młodym, co potęguje problem niemoralności podatkowej.

Negatywny kapitał społeczny ma takie konsekwencje jak: ekskluzja osób nie respektujących norm, nadmiar roszczeń członków grup, ograniczenie indywidualnej wolności, czy obniżenie poziomu norm społecznych [Portes 1998]. W przypadku analizowanego problemu negatywny kapitał społeczny przejawia się w ukształtowaniu się środowiska handlarzy, zamkniętego w obrębie mniejszych grup, do których trudno jest się dostać, oraz utrzymać ze względu na panujące w nich reguły (nierzadko problematyczne do identyfikacji dla samych jej członków). Zaistnienie w grupie handlarzy jest zadaniem równie trudnym jak wejście do niej, ze względu na problem zaufania w grupach funkcjonujących na granicy prawa. Warto dodać, że negatywne w sensie społecznym jest wyłączenie z życia społeczności lokalnej. Szczególnie ewidentne jest to w przypadku handlarzy profesjonalnych, zajmujących się zarobkowo tylko handlem oraz handlarzy nie-profesjonalnych (głównie emerytów i rencistów). Spędzają oni w kolejkach na przejściu granicznym zdecydowaną większość czasu, w związku z tym ich dyskurs i problemy są ograniczone do *milieu* handlarzy, odizolowane od życia codziennego ich rodzin i całej społeczności lokalnej, pozostającej w mieście[24]. Przyczynia się to niejednokrotnie do kryzysów funkcjonowania rodziny oraz zarzucenia aktywności obywatelskiej.

Podsumowanie

Niezależnie od przytoczonych tu argumentów o negatywnym i pozytywnym znaczeniu istnienia przejścia granicznego dla społeczności lokalnej, należy uznać, iż ma ono bardzo istotne znaczenie z perspektywy państwowej i regionalnej. Przejście graniczne to zasób, potencjał możliwości, który można wykorzystywać na wiele sposobów. W niniejszej analizie skupiłam się na niesformalizowanym wykorzystaniu przejścia granicznego przez handlarzy przygranicznych. W okresie przemian gospodarki polskiej nieformalne wykorzystanie przejść granicznych ograniczało

[24] Przykładem takich problemów są szybkość przejazdu do Rosji i z powrotem do Polski, zmiany reguł celnych, szczegółowość kontroli paszportowej i celnej.

negatywne skutki bezrobocia, co zapobiegło wielu niekorzystnym zjawiskom społecznym jak przestępczość, wykluczenie, ubóstwo, rozpad rodziny. Można powiedzieć, że przejścia graniczne znajdujące się na północnowschodniej i wschodniej granicy Polski i odbywający się na nich handel stał się alternatywą dla strategii migracji zagranicznych, powszechnie stosowanych przez mieszkańców innych peryferyjnych regionów kraju. Pozostanie w rodzinnej miejscowości stwarza większe szanse na podtrzymanie więzi rodzinnych i zaangażowanie się w aktywność zawodową i społeczną na lokalnym rynku pracy skuteczniej, niż w przypadku podejmowania pracy za granicą. Zatem można postawić wniosek, że przejścia graniczne, na których możliwy był handel przygraniczny, stanowią istotny zasób sprzyjający przemianom społeczno-gospodarczym po upadku socjalizmu. Zasób ten pełni rolę ograniczającą niekorzystne konsekwencje reform gospodarczych, jak również sprzyja kształtowaniu nowych wartości wolnorynkowych.

Bibliografia:

Antoniewski Rusłan, Górny Agata, Koryś Izabela, Kosmala Adam. 2000. *Z zastosowań technik jakościowych w badaniach nad migracjami: doświadczenia OBM*. CMR Working Papers No. 38. http://www.migracje.uw.edu.pl/index.php/Publications/Wp.

Begg David K. H., Fischer Stanley, Dornbusch Rudiger. 1996. *Ekonomia. Mikroekonomia*. Warszawa: PWE.

Bourdieu Pierre. 1985. *The forms of capital*, w: Richardson J. G. (red.), *Handbook of Theory and Research fort he Sociology of Education*. New York: Greenwood, s. 241-258.

Bourdieu Pierre, Wacquant Loïc. 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Coleman James S. 1988. *Social Capital in Creation of Human Capital*, "American Journal of Sociology", vol. 94, supplement, s. 95-120.

Coleman James S. 1990. *Foundations of Social Theory*, Cambridge: Harvard University Press.

Kindler Marta, Matejko Ewa. 2008. *Monitorng przejść granicznych Unii Europejskiej. Raport*, Warszawa: Fundacja im. S. Batorego [w wersji polskiej i angielskiej].

Kroeber Alfred., Parsons Talcott. 1958. *The concepts of culture and of social structure*, American Sociological Review, vol. 23, no. 5, s. 582-83.

Matejko Ewa. 2007. *Handel przygraniczny a współpraca transgraniczna na pograniczu polsko-białoruskim*, w: M. Adamowicz, A. Siedlecka (red.), *Rozwój transgranicznej współpracy edukacyjnej w regionie Biała Podlaska – Brześć*. Biała Podlaska: PWSZ.

Portes Alejandro. 1998. *Social capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*. "Annual Review of Sociology" 24, s. 1-24.

Van Houtum Henk. 2000. *Introduction; Current issues and debates on borders and border regions in European Regional Science*, w: M. van der Velde, H. van Houtum (red.), *Borders, regions and people*, London : PION, s. 1-12.

Border crossing point as a local community resource

Ewa Matejko

The aim of the article is to present the results of the research on the ways of capitalizing resource – the border crossing point at the Polish-Russian border. The attempt to specify the impact of the border crossing on the community of trans-border micro region has been made.

For local borderland communities on the EU eastern border, border crossing points have become an important local resource that is capitalized both economically (mostly thorough trans-border trade), socially and culturally (through the establishment of the environment of traders) and politically (through local elites). The way of border crossing capitalization depends on the actors using it. Traders use it directly whereas all inhabitants of borderland and local authorities capitalize the border indirectly.

The identification of the ways of border crossing capitalization and the actors who bring it about indicate that the existence of a border crossing is of a great importance for the institutionalization of informal economy, the organization of local community's life, and building political position of local authorities.